

تأثیر جنبش جنگل بر تاریخ‌نگاری توده‌ای ایران

دکتر عباس پناهی

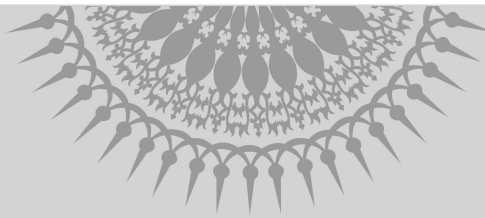
چکیده:

تاریخ‌نگاری جنبش جنگل نقش مؤثری بر تاریخ‌نگاری توده‌ای ایران به‌جا گذاشت. زیرا از نظر فراوانی اسناد و یادداشت‌های باقی‌مانده به جرأت می‌توان گفت نوشته‌های بی‌بدیل و ارزشمندی از این واقعه برجای مانده است و اغلب این نوشته‌ها را مأموران خارجی، مبارزان و مجاهدان جنگل، نگاشته‌اند. در حقیقت پس از نوشته‌های کسروی درباره نقش توده‌ها در خیزش‌های اجتماعی و نگاه توده‌ای به تاریخ، یادداشت‌های مربوط به جنبش جنگل تداوم این شکل از تاریخ‌نگاری به‌شمار می‌رود. با اینکه جنبش جنگل حرکتی اصیل و مردمی بود، اما بعد از مرحله دوم جنبش و رخنه اندیشه‌های گوناگون و متناقض به جنگل زمینه‌های شکست آن فراهم آمد. به گفته اغلب تحلیل‌گران، مهم‌ترین عامل شکست نهضت، ورود اندیشه‌های کمونیستی و دو دستگی در جنبش بود. زیرا پس از نفوذ شخصیت‌های افراطی در جنبش، این افراد زمینه‌های انشعاب و تفرقه را در جنبش فراهم آوردند. ورود انقلابیون بلشویکی و قفقازی به گیلان موجب شد که نفوذ این افکار در میان جنگلی‌ها انشعاب و دو دستگی عمیق و قطعی به‌وجود آورد. علاوه‌براین، عدم حمایت بلشویک‌ها از جنگل و سازش آنان با دولت ایران و انگلیسی‌ها، جنبش جنگل در آتش دو دستگی یاران جاه‌طلب رها شد و در نتیجه جنبش به ورطه سقوط فرو افتاد. تمامی جریان‌ها و گرایش‌های فکری که به نوعی در جنبش جنگل مشارکت داشتند، آثاری ارزنده از خود به یادگار گذاشتند. این نوشته‌ها از نظر محتوایی یادداشت‌های رهبران و مجاهدان جنگلی بوده که به نوعی بازتاب‌دهنده اقشار مختلف با دیدگاه‌های گوناگون در این جنبش بوده است و از این منظر برای پژوهش در تاریخ‌نگاری توده‌ای آثاری ارزنده به‌شمار می‌روند.

نگارنده به روش تحلیلی سعی دارد ضمن تقسیم‌بندی دیدگاه کنش‌گران و نویسندگان جنبش جنگل نقش آنان را در تاریخ‌نگاری مردمی جنبش جنگل موردبررسی و تحلیل قرار دهد.

کلیدواژه‌ها

گیلان، جنبش جنگل، تاریخ‌نگاری توده‌ای.

تأثیر جنبش جنگل بر تاریخ‌نگاری توده‌ای ایران

دکتر عباس پناهی^۱

مقدمه:

گیلان یکی از پیشگامان انقلاب مشروطیت بود و نهضت جنگل پیامد مستقیم این انقلاب به‌شمار می‌آید. این پیشگامی ریشه در علل مختلف و متعددی دارد که برشمردن همه آن‌ها در این نوشتار نمی‌گنجد، ولی می‌توان عمده‌ترین این دلایل را فهرست‌وار بیان کرد. این علل، نهضت جنگل را نیز که در حقیقت فرزند ناکامی‌های انقلاب مشروطیت است دربرمی‌گیرد. بنابراین پرداختن به زمینه‌های نهضت جنگل بدون توجه به عواملی که به ناکامی و شوربختی انقلاب مشروطیت انجامید، امکان‌پذیر نخواهد بود.

اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران پس از پایان جنگ جهانی اول به‌دلیل صدمه‌های ناشی از جنگ جهانی اول و اوضاع متشنج داخلی به‌شدت ناگوار بود. در کنار عوامل فوق، وقوع انقلاب در کشور روسیه و گسترش تب انقلابی در اروپا که با تبلیغات بلشویک‌ها نیز همراه گشت، موجب شد تا انگلستان برای حفظ موقعیت خود قرارداد موسوم به ۱۹۱۹ را به دولت ایران که در آن زمان وثوق‌الدوله بر رأس آن بود پیشنهاد کند. این قرارداد در ظاهر برای نوسازی ساختارهای اقتصادی، اداری، اجتماعی و نظامی ایران، مطرح شده بود، اما هدف انگلستان از انعقاد این معاهده با دولت ایران تسلط بر منابع اقتصادی ایران و در اختیار گرفتن نیروی نظامی با هدف مقابله با تهدیدهای بلشویک‌ها بود. در برابر این قرارداد، جنبش‌های ضد استعماری متعددی در سراسر ایران بر پا گشت که از جمله مهم‌ترین این قیام‌ها، قیام جنگلی‌های گیلان

۱. استادیار، عضو هیئت علمی پژوهشکده گیلان‌شناسی دانشگاه گیلان؛
panahi76@yahoo.com

بود. این جنبش در میان قیام‌هایی که علیه قرارداد ۱۹۱۹ م. بر پا شده بود و از سوی دیگر به جهت وسعت و گروه‌ها و افرادی که به آن پیوسته بودند، از اهمیت بیشتری برخوردار بود. زیرا گستره قیام از قلمرو غربی مازندران آغاز شده و تمامی سرزمین گیلان را به مدت تقریباً هفت سال -سال‌های ۱۲۹۳ تا ۱۳۰۰ خورشیدی- دربرگرفت.

جنبش جنگل یکی از قیام‌های مهم تاریخ معاصر ایران است که در مقطع حساسی از تاریخ ایران و جهان و هم‌زمان با جنگ جهانی اول و وقوع انقلاب بلشویکی که در روسیه در جریان بود، شکل گرفت. ظهور و خیزش این جنبش فقط به پایمردی مردانی بود که فکر می‌کردند تمامی تلاش‌های آنان در خیزش مشروطه و اعاده آن پایمال گشته است. لذا برای احیای استقلال ایران به جنگل روی آوردند. با اینکه جنبش جنگل حرکتی اصیل و مردمی بود، اما بعد از مرحله دوم جنبش و رخنه اندیشه‌های گوناگون و متناقض به جنگل زمینه‌های شکست آن فراهم آمد. به گفته اغلب تحلیل‌گران، مهم‌ترین عامل شکست نهضت ورود اندیشه‌های کمونیستی و دو دستگی در جنبش بود. زیرا پس از نفوذ شخصیت‌های افراطی در جنبش، این افراد زمینه‌های انشعاب و تفرقه را در جنبش فراهم آوردند. ورود انقلابیون بلشویکی و قفقازی به گیلان موجب شد که نفوذ این افکار در میان جنگلی‌ها انشعاب و دو دستگی عمیق و قطعی به‌وجود آورد. علاوه‌براین، مسئله عدم حمایت بلشویک‌ها از جنگل و سازش آنان با دولت ایران و انگلیسی‌ها، جنبش جنگل را در آتش دو دستگی یاران جاه‌طلب رها کرد و در نتیجه جنبش به ورطه سقوط فرو افتاد.

به جهت اینکه جنبش جنگل جریانی تلفیقی از گروه‌های مختلف سیاسی، مذهبی و اجتماعی بود، بر همین اساس در تاریخ‌نگاری جنبش جنگل نیز اندیشه‌ها و دیدگاه‌های مختلفی دیده می‌شود. هر گروه در نگارش خاطرات‌شان سعی در تیره خود داشتند. با این حال، آراء و اندیشه‌های گوناگون موجب شکل‌گیری تاریخ‌نویسی متنوعی در جنبش جنگل شده است به طوری که از خلال این نوشته‌ها خوشبختانه تنوع زیادی درباره اندیشه‌های جنگلی‌ها می‌توان یافت و آن‌ها را مورد بررسی و پژوهش قرار داد.

تاریخ‌نگاری جنبش جنگل

امروزه بدون شک و تردید، مآخذشناسی در پژوهش‌های علمی از اهمیت زیادی برخوردار است. در مطالعات بنیادی نیز یکی از شاخصه‌های مؤسسات و نهادهای پژوهشی برای رهیافت‌ها و نتایج علمی، اتکای آنان به داده‌های پژوهشی متکی بر مآخذ پژوهشی است. این نیاز در مطالعات نظری با توجه به اینکه تکیه این نوع مطالعات بر تهیه داده‌های علمی از طریق مآخذ است، اهمیت این دسته از منابع را بیشتر می‌کند. در نتیجه مآخذشناسی در مطالعات

علمی و پژوهشی نقش مهمی در پیشبرد موضوعات علمی و تحقیقاتی دارد. به طوری که بدون آگاهی دقیق از مآخذ و تحقیقات در زمینه موضوع مورد پژوهش، تحقیقات علمی به خوبی انجام نمی‌گیرد. از این رو مآخذشناسی و شناخت اسناد و مدارک تاریخی و علمی هر دوره‌ای در بررسی‌های تاریخی از اهمیت زیادی برخوردار است. زیرا بدون آشنایی با اسناد تاریخی امکان تحقیق علمی درباره هر موضوعی با دشواری صورت می‌پذیرد. خوشبختانه درباره تاریخ گیلان از دوره صفویه تا جنبش جنگل مآخذ تاریخی، خاطرات، یادداشت‌ها و اسناد گزارش‌های زیادی ارائه کرده‌اند. اما این فراوانی مطالب تاریخی به طور یکسان در همه دوره‌های تاریخی به چشم نمی‌خورد. از دوره صفوی گیلان به جهت ارتباط با فرنگ از راه روسیه به دنیای جدید متصل گشت، اما این پیوند بعدها در عصر قاجار به دلیل طمع روسیه موجب استعمار این ایالت توسط روس‌ها شد. در نتیجه روس‌ها طی نزدیک به دو سده ثروت گیلان را به یغما بردند. با وجود سکوت هیئت حاکمه ایران و حاکمان سرسپرده، مردم گیلان به جهت این غارتگری‌ها آماده شورش علیه هیئت حاکمه و روسیه بودند و این فرصت پس از انقلاب مشروطه ۱۹۰۵م. روسیه و پیامد آن در انقلاب مشروطه ایران پدید آمد، در نتیجه گیلانی‌ها پیش‌تاز نهضت مشروطه‌خواهی شدند. پس از سرکوب مجلس و جریان آزادی‌خواهی نیز مجاهدان گیلانی که از نظر فکری تحت تأثیر اندیشه‌های جدید سوسیال دمکرات‌خواهی و به طور کلی آزادی‌خواهی بودند، حاضر به پذیرش دگرباره استبداد نشدند و هنگامی که شمع انقلاب تبریز در حال خاموشی بود، مردم گیلان آن را مشتعل ساخته و با نقش‌آفرینی مجاهدان گیلانی و بختیاری، مشروطه را دگر بار بازآفریدند. این زمان بود که علاوه بر شخصیت‌های مشهور، نام‌های مردم عادی و طبقات متوسط و فرودست جامعه نظیر میرزا کوچک‌خان، میرزاجیم شیشه‌بر و دیگران بر سر زبان‌ها افتاد. مشارکت همین افراد متوسط در جنبش مشروطه بود که پس از انحراف برخی از اصول مشروطه و تسلط استعمار روس و انگلیس بر کشور و سازش برخی از دولتمردان موجبات قیام کوچک‌خان را در گیلان فراهم آورد.

حال که بیش از یکصد سال (۱۳۹۴ خورشیدی یکصدمین سالگرد طلوع جنبش) از این جنبش می‌گذرد اسناد، خاطرات، مقالات، تصاویر و ده‌ها مقوله پژوهشی درباره جنبش جنگل از مخالفان، موافقان و پژوهشگران نگاشته شده است، اما با وجود تنوع نوشته‌ها درباره جنبش جنگل و با وجود برگزاری بیش از چهار همایش سراسری و ملی تاکنون مآخذشناسی جامعی درباره این جریان مهم و تأثیرگذار منتشر نشده است. البته تلاش‌هایی در این زمینه صورت گرفته، اما بازگوکننده و در برگیرنده تمامی اسناد و نوشته‌ها درباره جنبش جنگل نبوده است. برای نمونه پژوهشگر فرهیخته استاد جکتاجی جزوه‌ای تحت عنوان «کتابشناسی جنبش جنگل» سال‌ها پیش تدوین کرده‌اند، همچنین دبیرخانه همایش کنگره میرزا، کتابی

تحت عنوان «کتابشناسی جنبش جنگل» انتشار داده‌اند که صرفاً فهرست موضوعی کتابخانه ملی درباره جنبش جنگل است و در آخر نیز آقای رحیم نیکبخت مقاله‌ای مفصل تحت عنوان «مآخذشناسی جنبش جنگل» انتشار داده‌اند که در وبگاه‌های مرتبط با جنبش جنگل دیده می‌شود، اما تمامی این سه اثر فقط بخشی از مآخذشناسی جنبش جنگل را در بر دارد.

تجزیه و تحلیل مآخذ جنبش جنگل

اسماعیل راین درباره ماجرای نگارش خاطرات سران جنبش جنگل می‌نویسد، پس از تبعید رضا شاه از ایران عده‌ای از سران باقی‌مانده جنبش برای حفظ خاطرات نهضت جنگل تلاش می‌کنند تا با تدوین این خاطرات وقایع و حوادث جنبش جنگل را از فراموشی نجات دهند. یکی از این افراد مؤثر، محمدعلی خمایی (گیلک) بود. وی در این ارتباط می‌نویسد، در سال ۱۳۲۱ خورشیدی شش تن از سران باقی‌مانده جنبش جنگل درصدد برمی‌آیند هر یک خاطرات خود را نوشته همراه اسناد و عکس‌ها در اختیار محمدعلی گیلک قرار دهند تا به صورت کتابی درآید. این شش تن عبارت بودند از: مظفرزاده، میرزا صالح، میرزا اسماعیل جنگلی، ابراهیم فخرایی، محمدعلی گیلک، کاس آقا خیاط و چند تن دیگر. با آنکه این خاطرات جمع‌آوری می‌شود اما تأخیر در چاپ موجب تباهی خاطرات و مرگ تعدادی از این افراد می‌شود تا این که خاطرات برخی از این شخصیت‌ها بعدها توسط فرزندان و یا محققان دیگر به چاپ می‌رسد (راین، ۱۳۵۷، ص ۳۱). در یک تحلیل کلی تاریخ‌نگاری جنبش جنگل را می‌توان به پنج بخش تقسیم کرد. نخست مآخذ و کتاب‌های اصلی جنبش جنگل که توسط نزدیکان، کوشندگان و شاهدان عینی جنبش اعم از موافقان و یا مخالفان جنبش جنگل نگارش شد. دسته دیگر خاطرات کارگزاران دولت‌های روسیه، انگلستان و حتی برخی فعالان جنبش جنگل که در اصل اروپایی بودند، اما به روش‌های مختلف جذب جنبش جنگل شدند یا اینکه کارگزاران اداری و یا نظامی سفارت‌ها و دولت‌ها بودند؛ با این حال، گزارش‌هایی درباره جنبش جنگل از خود به یادگار گذاشتند این دسته از گزارش‌ها از اهمیت زیادی برخوردار است زیرا به عنوان یک ناظر خارجی به این جریان نگریسته‌اند ... دسته سوم، اسناد، مکاتبات سیاسی، گزارش‌های سفارت‌ها و کنسولگری‌ها است. دسته چهارم تحقیقات جدید داخلی و خارجی و دسته پنجم آثار هنری- ادبی است که نزدیک به یک سده در دفاع و یا تکذیب جنگل شکل گرفته شده است. دسته پنجم مآخذ مطبوعاتی اعم از روزنامه جنگل و یا مطالب روزنامه‌های مقارن با جنبش در کشور است که علیه جنبش و یا در دفاع از جنبش نگارش شده است.

با توجه به تنوع آثار مربوط به جنبش جنگل مهم‌ترین بخش از مآخذ جنبش، در حقیقت همان مآخذی است که توسط شاهدان عینی و دست‌اندرکاران جنبش نگارش شده است. این

دسته از مآخذ شامل آثار زیر می‌شوند:

سردار جنگلِ اثر فخرایی، یادداشت‌ها و خاطرات حاج احمد کسمایی، تاریخ انقلاب جنگلِ محمدعلی گیلک، قیام جنگل نوشته اسماعیل جنگلی و به اهتمام و مقدمه اسماعیل رائین، نگاهی از درون به انقلاب مسلحانه جنگل نوشته محمدحسن صبوری دیلمی، بیگانه‌ای در کنار کوچک‌خان اثر یان کولارژ، تصرف تنکابن به دست مجاهدان مازندران، خاطرات رضا خواجه‌نوری، نهضت جنگل و اوضاع فرهنگی و اجتماعی گیلان و قزوین، نوشته صادق کوچک‌پور، جنبش جنگل و میرزا کوچک‌خان، خاطرات میر احمد مدنی، شوروی و جنبش جنگل یادداشت‌های یک شاهد عینی، نوشته گریگور یقیکیان، نهضت جنگل و معین‌الرعیایا (حسن‌خان آلیانی)، نگارش و جمع‌آوری دکتر شاپور آلیانی، گوشه‌هایی از تاریخ گیلان بهاء‌الدین املشی، خاطرات و یادداشت‌های املشی، همچنین نوشته‌های مخالفان جنبش جنگل مانند یادداشت‌های بحرالعلوم و یادداشت مؤلف گمنامی تحت‌عنوان «تاریخچه جنگلیان».

در یک جمع‌بندی کلی نوشته‌های مورد اشاره -مآخذ اصلی- جنبش جنگل را می‌توان به چهار دسته تقسیم کرد. نخست نوشته‌های طرفداران جنبش مانند فخرایی، اسماعیل جنگلی، میر احمد مدنی، املشی و چند گزارش دیگر که سعی داشتند از جنبش جنگل تصویر واقع‌گرایانه ارائه دهند و گرد فراموشی که بر جنبش جنگل نشسته بود را بزایند. هر چند کتاب سردار جنگل اثر فخرایی نخستین کتاب در زمینه تاریخ جنبش جنگل نیست، اما مهم‌ترین اثری است که مؤلف روایتی زنده از جنبش در کتاب خود ارائه می‌دهد و با این اثر نام سردار جنگل و قهرمان آن را جاودانه می‌سازد. این کتاب تا اندازه‌ای بر تاریخ‌نگاری توصیفی جنبش جنگل سایه انداخته بود که بعد از فخرایی دیگران کم‌وبیش از وی در تاریخ‌نگاری جنبش جنگل پیروی کرده‌اند.

دسته دوم، نوشته‌های مارکسیست‌ها و جناح چپ جنبش که به طرفداری از نقش شوروی در این ماجرا و دفاع از عملکرد خود پرداخته‌اند؛ این دسته از یادداشت‌ها شامل خاطرات کوچک‌پور، احسان‌الله خان، رضا خواجه‌نوری، یقیکیان و دیگر طرفداران شوروی، می‌شود این شخصیت‌ها برعکس نویسندگان دسته اول که اساس گزارش‌های خود را بر پایه شخصیت میرزا قرار داده بودند در مقابل به دفاع از عملکرد شوروی و بر حق جلوه دادن رفتارهای سیاسی نظامی خود برخاسته‌اند. هرچند کتاب یقیکیان اثری ارزشمند در این زمینه محسوب می‌شود و کمتر به حواشی پرداخته است. این آثار گزارش‌های خوبی از نقش شوروی در جنبش ارائه کرده‌اند.

دسته سوم مآخذ مربوط به جنبش جنگل، یادداشت‌های شخصیت‌های مغموم در جنبش نظیر حاج احمد کسمایی و تا اندازه‌ای حسن‌خان آلیانی و دیگران است. روح کلی این خاطرات و یادداشت‌ها از سوی مؤلف با هدف دفاع از عملکردشان در جنبش نگارش شده است.

خاطرات حاج احمد کسمایی توسط او به دخترش بازگو شده و بعدها دخترش آن را نخست در امریکا به چاپ رساند و سرانجام در ایران نیز چاپ و منتشر شد. حاج احمد با وجود احترام به میرزا در خاطراتش، خود را فردی مبارز اصیل معرفی می‌کند که تمامی اموال و دارایی خود را وقف مبارزه کرده بود. وی همچنین از تسلیم خود به نیروهای دولتی با توجیه به‌پایان‌رساندن خونریزی‌ها در گیلان یاد می‌کند. سایر شخصیت‌های مغموم نیز کم‌وبیش از همین رویکرد در خاطرات خود تبعیت می‌کنند.

دسته چهارم مأخذ اصلی، یادداشت‌های مخالفان عقیدتی، مذهبی و سیاسی جنبش جنگل است. این دسته از مخالفان با الفاظی کینه‌توزانه و زشت از جنبش جنگل و شخصیت میرزا یاد می‌کنند. در این گروه دو اثر به چشم می‌خورد. یکی تاریخچه جنگلیان و دیگری یادداشت‌های بحرالعلوم. هرچند به نظر می‌رسد نوشته‌های دیگری نیز آن زمان علیه جنبش جنگل نگارش شده باشد، اما تاکنون آثاری از این نوع نوشته‌ها منتشر نشده است. «تاریخچه جنگلیان» یکی از مخالفان جنگلی‌ها و به‌منظور تخریب فکری جنبش جنگل نگاشته، توسط استاد فریدون نوزاد تصحیح شده است. در آن کتاب مؤلف با الفاظی زشت از میرزا یاد می‌کند و همچنین از حاج احمد کسمایی به‌عنوان بزازی ورشکسته یاد می‌کند و پیروانشان را مشت‌رند و چپاولگر نام می‌برد. علاوه بر متنی که استاد نوزاد به تصحیح آن پرداخته است، آقای افشین پرتو نیز متن تاریخچه میرزا کوچک‌خان که نوشته سید محمد بن هبه‌الله موسوی قزوینی مشهور به بحرالعلوم است را تصحیح کرده است. مؤلف از ناخرسندان و مخالفان میرزا کوچک‌خان بوده است و متن حاضر را در سال ۱۳۳۹ خورشیدی نگاشته کرده است. هرچند قلم بحرالعلوم به تندی قلم مؤلف گمنام تاریخچه جنگلیان نیست، اما بحرالعلوم نیز میرزا را فردی شرور می‌خواند که به‌دنبال منافع سیاسی و کسب قدرت بود.

در کنار گزارش‌ها، یادداشت‌ها و خاطرات داخلی، گزارش‌ها، خاطرات و یادداشت‌های کوشندگان خارجی و مأموران روسیه و انگلستان نیز جزو اسناد مهم و معتبر جنبش محسوب می‌شوند. هرچند برخی از این اسناد و یادداشت‌ها با هدف ناچیز جلوه‌دادن جنبش و با انگیزه معرفی قیام جنگل به‌عنوان حرکتی شرورانه نگارش شده است، اما در متن این یادداشت‌ها می‌توان به اهداف سیاسی دولت‌های روسیه تزاری، شوروی و انگلستان پی برد. به‌عنوان نمونه آبرونساید با اینکه کاملاً آگاه به تحولات سیاسی و نظامی جنبش جنگل بود، به‌طور عمدی اشاره زیادی به جنبش در خاطراتش نمی‌کند و از میرزا به‌عنوان فردی «شور و یاغی» یاد می‌کند. علاوه بر یادداشت‌های شخصیت‌هایی نظیر دنسترویل، آبرونساید، نیکیتین و دیگران که به‌عنوان نماینده دولت خارجی و سرکوبگر بودند، از یادداشت‌های کولارژ، گائوک و دیگران باید یاد کرد که با هدف آرمان‌گرایانه به جنبش می‌نگریستند. در این یادداشت‌ها می‌توان شواهد جدیدی درباره

رفتارهای سیاسی و اهداف جنگلی‌ها را در طول عمر جنبش و نقش دولت‌ها جست‌وجو کرد. علاوه بر یادداشت‌های مورد اشاره که جملگی در زمره مآخذ جنبش به‌شمار می‌آیند، اسناد و مکاتبات میرزا با سیاستمداران شوروی، نظیر لنین و تروتسکی، دولتمردان ایرانی و سایر شخصیت‌ها به‌عنوان اسناد معتبر جنبش به‌شمار می‌آید. در سال ۲۰۱۴ م. بخشی از نامه‌های میرزا به لنین و تروتسکی توسط تامارا کنیاشکینا، محقق تاریخ دوره قاجار انستیتو کشورهای آسیا و آفریقای دانشگاه دولتی مسکو در روسیه به چاپ رسید.

همچنین مجموعه اسناد کتاب آبی - اسناد انگلستان - مجموعه اسناد سازمان اسناد ملی، مجلس شورای اسلامی و اسناد چاپ‌شده توسط مرحوم ایرج افشار و همچنین بخشی از مجموعه عریضه‌های مردم گیلان به مجلس شورای ملی از ۱۲۸۵ تا ۱۳۰۰ خورشیدی که به اهتمام نگارنده و توسط مرکز اسناد و آرشیو مجلس شورای اسلامی به چاپ می‌رسد، به‌عنوان مجموعه ارزشمندی در خصوص بررسی تحولات جنبش جنگل در نظر گرفته می‌شوند.

در زمینه تحقیقات جدید نیز آثار پژوهشی ارزشمندی در حوزه مطالعات جنبش جنگل صورت گرفته است. هر چند در دهه‌های گذشته اساس پژوهش در این زمینه با تکیه بر بازگویی خاطرات شخصی و شفاهی بر جنبش جنگل متمرکز شده بود، اما از دهه هشتاد خورشیدی پژوهشگران با تکیه بر اسناد، خاطرات و نوشته‌هایی که در زمره مآخذ جنبش جنگل هستند، پژوهش‌های ارزنده‌ای در این زمینه انجام داده‌اند. البته اغلب این پژوهش‌ها در ذیل تحولات تاریخ معاصر است. باین‌حال، برخی از پژوهشگران گیلانی آثاری مستقل در زمینه‌های تاریخی و جامعه‌شناسی جنبش جنگل منتشر کرده‌اند که از زوایای مختلف به چگونگی شکل‌گیری، گسترش و دلایل شکست جنبش اشاره شده است.

بی‌تردید یکی از نخستین پژوهش‌های جدید در حوزه جنبش جنگل توسط دکتر شاپور رواسانی صورت گرفته است. بعدها شخصیت‌هایی نظیر: دکتر عباس نعیمی، دکتر افشین پرتو، استاد نوزاد، مویسی آرونوویچ پرسیتس، خسرو شاکری، ناصر عظیمی دوبختری، بهنام کریمی، جعفر مهرداد، فریدون شایسته و از مؤسسات پژوهشی نیز پژوهشکده گیلان‌شناسی دانشگاه گیلان و تعدادی دیگر، پژوهش‌های ارزنده‌ای در این زمینه انجام داده‌اند.

البته به‌رغم پژوهش‌های انجام‌گرفته تاکنون مأخذشناسی جامعی درباره جنبش جنگل تهیه نشده بود. اما با تلاش‌های چندساله نگارنده مقاله، کتابی تحت عنوان مأخذشناسی تحلیلی-توصیفی جنبش جنگل در سال ۱۳۹۵ به چاپ رسیده است. در این مأخذشناسی محقق توانسته تمامی پژوهش‌هایی که از آغاز تا امروز درباره جنبش جنگل صورت گرفته است را علاوه بر تدوین مورد تحلیل و نقد قرار دهد. مجموعه حاضر می‌تواند راهنمایی‌های ارزنده‌ای در زمینه جنبش جنگل‌شناسی در اختیار پژوهشگران قرار دهد.

نتیجه گیری:

با نگاهی تحلیلی به نوشته‌های کوشندگان جنبش می‌توان این‌گونه استنباط کرد که مهم‌ترین دلیل شخصیت‌ها و مبارزان جنگلی برای نگارش خاطراتشان، جاودانه کردن مبارزاتشان در طول هفت‌سال نبرد با دشمنان‌شان بوده است. از سوی دیگر در دوره پهلوی به جهت حجم‌های فکری و سیاسی که نسبت به جنبش جنگل در فضای فکری و اجتماعی انجام می‌گرفت، شخصیت‌های درگیر در جنبش جنگل خاطرات‌شان را برای نسل آینده نگارش کردند. به‌طور کلی شخصیت‌های جنگلی هر یک اساس خود را در نگارش تاریخ جنگل دفاع از شخصیت و عملکردشان قرار داده‌اند. باین‌حال این آثار با آنکه از تنوع برخوردارند، اما گزارش‌های آنان کم‌وبیش شبیه به هم است. فقط مطالعات اسنادی و پژوهش‌هایی که طیف چپ در جنبش جنگل انجام داده‌اند، اندکی با سایر تألیفات سنتی جنبش جنگل تفاوت‌هایی دارند، ولی محور اغلب این متون بر ستایش از شخصیت میرزا کوچک‌خان و در درجه دوم آرمان‌گرایی جنبش جنگل قرار دارد.

از منظر تاریخ‌نگاری، نوشته‌ها و یادداشت‌های مربوط به جنبش جنگل آثار ارزنده‌ای در حوزه تاریخ‌نگاری توده‌ای به‌شمار می‌آیند. زیرا از یک‌سو حوزه مکانی مورد بررسی این نوشته‌ها سرزمین گیلان و منطقه‌ای کوچک بوده که کمتر مورد توجه تاریخ‌نگاران رسمی بوده و از سوی دیگر حوادث مورد بررسی تحولات فرهنگی، اجتماعی و سیاسی مردم، اقتصاد و اجتماع مردم این پهنه بوده است. از این منظر پس از نوشته‌های کسروی که توجه زیادی به نقش و کارکرد مردم در تحولات اجتماعی داشت، این یادداشت نیز به‌گونه‌ای بر احوال مردم گیلان تمرکز دارد.

منابع

- املشی، بهاء‌الدین (۱۳۵۲). *گوشه‌هایی از تاریخ گیلان*. به کوشش حبیب یغمایی و محمد هادی میزان. تهران: چاپخانه بهمن.
- آلیانی، شاهپور؛ رفیعی جیردهی، علی (۱۳۷۵). *نهیضت جنگل و معین‌الرعا یا (حسن‌خان آلیانی)*. تهران: انتشارات میشا.
- پناهی، عباس (۱۳۹۵). *مآخذشناسی تحلیلی توصیفی جنبش جنگل*. رشت: انتشارات دانشگاه گیلان.
- جنگلی، اسماعیل (۱۳۵۷). *قیام جنگل*. با مقدمه اسماعیل راثین. تهران: جاویدان.
- خواجه‌نوری، رضا (۱۳۹۱). *تصرف تنکابین به دست مجاهدان مازندران (به سرکردگی سالار فاتح و پیوستن آنها به نهیضت گیلان)*. یادداشت‌های رضا خواجه‌نوری معزالسلطنه، به کوشش منوچهر خواجه‌نوری. تهران: نشر نامک، چاپ اول.
- صبوری‌دیلمی، محمدحسن (۱۳۵۸). *نگاهی از درون به انقلاب مسلحانه جنگل*. تهران: مظاهری.
- عباسی، هوشنگ (۱۳۹۰). *یادبودهای انقلاب جنگل*. به کوشش محمدرضا توسلی. رشت: انتشارات بلور.
- فخرایی، ابراهیم (۱۳۵۷). *سردار جنگل*. تهران: جاویدان.
- کسمایی، احمد (۱۳۵۷). *یادداشت‌ها احمد کسمایی از نهیضت جنگل*. گردآوری، تصحیح و تحشیه منوچهر هدایتی خوشکلام. رشت: کتیبه گیل.
- کوچک‌پور، صادق (۱۳۶۹). *نهیضت جنگل و اوضاع فرهنگی و اجتماعی گیلان و قزوین*. به کوشش محمدتقی میرابولقاسمی. رشت: گیلکان.
- کولارژ، یان (۱۳۸۴). *بیگانه‌ای کنار کوچک‌خان*. ترجمه رضا میرچی. تهران: انتشارات فرزاد.
- گیلک، محمدعلی (۱۳۷۱). *تاریخ انقلاب جنگل*. رشت: گیلکان.
- مدنی، میر احمد (۱۳۷۷). *جنبش جنگل و میرزا کوچک‌خان*. به کوشش محمدتقی بوالقاسمی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- یقیکیان، گریگور (۱۳۶۳). *شوروی و جنبش جنگل یادداشت‌های یک شاهد عینی*. به کوشش برزویه دهگان. تهران: انتشارات نوین.

